

ARTYKUŁY RECENZYJNE I RECENZJE

Michał Patryk Sadłowski

<https://orcid.org/0000-0003-2799-2911>

Uniwersytet Warszawski

Recenzja książki Witalija Tichonowa o historii w stalinowskim ZSRS*

Abstrakt: Artykuł niniejszy jest recenzją książki rosyjskiego historyka Witalija Tichonowa z 2024 r. o sowieckiej historiografii w czasach stalinowskich w ZSRS. Autor tej publikacji przeanalizował rolę, jaką historia odgrywała w stalinowskim systemie ustrojowym. Józef Stalin wykorzystywał historię do utrzymania legitymizacji swojej władzy, budowania ustroju państwa i administracji, usprawiedliwiania ekspansji terytorialnej oraz aneksji terytoriów państw sąsiednich, społecznej i patriotycznej mobilizacji, a zwłaszcza do ingerencji w życie zawodowe i prywatne jednostki.

Słowa kluczowe: Witalij Tichonow, stalinizm, sowiecka historiografia, Józef Stalin.

Abstract: This article is a review of Russian historian Vitaly Tikhonov's 2024 book on Soviet historiography during the Stalinist era in the USSR. The author of this publication analysed the role that history played in the Stalinist political system. Joseph Stalin used history to maintain his own legitimacy, build the state system and administration, justify territorial expansion and the annexation of territories from neighbouring countries, social and patriotic mobilisation, and especially to interfere in the professional and private lives of individuals.

Key words: Vitaly Tikhonov, Stalinism, Soviet historiography, Joseph Stalin.

* В. Тихонов, *Полезное прошлое. История в сталинском СССР*, Новое литературное обозрение, Москва 2024 (Что такое Россия), ss. 368.

Nakładem rosyjskiego wydawnictwa Nowy Przegląd Literacki w 2024 r. została opublikowana popularnonaukowa książka pt. *Korzystna [Pożyteczna] przeszłość. Historia w stalinowskim ZSRS*. Jej autorem jest rosyjski historyk Witalij Tichonow, pracownik naukowy Instytutu Historii Rosji Rosyjskiej Akademii Nauk, specjalizujący się m.in. w społecznej historii nauki oraz dziejach nauki historycznej w XX w. Głównym przedmiotem pracy Tichonowa jest instrumentalizacja historii w czasach stalinowskich w ZSRS.

W tym kontekście warto dodać, że publikacja ta została opublikowana w ramach serii *Co to takiego Rosja?*, której partnerem merytorycznym i wydawniczym jest Wolne Towarzystwo Historyczne. Celem tej serii jest zanegowanie słynnego twierdzenia Fiodora Tiutczewa „umom Rossiju nie poniat” (pol. „Umysłem Rosji nie zrozumiesz/ogarniesz”). Na okładce książek z tej serii możemy przeczytać, że: „W centrum uwagi wiodących historyków znajduje się dramatyczny proces modernizacji kraju: jak wieloletnie dążenia Rosji do dogonienia najbardziej rozwiniętych krajów zachodnich odbiły się na wszystkich sferach życia społeczeństwa (od zasad ustroju państwowego po życie codzienne). Wzbogacając nasze widzenie przeszłości, zagłębiały nasze rozumienie problemów i wyzwań współczesności”.

W ostatnich latach w tej serii pojawiły się prace m.in. takich historyków jak: Michaił A. Dawydow o historii rosyjskiej modernizacji¹, Władisław B. Aksienow o roli i związkach patriotyzmu w masowej propagandzie w czasie I wojny światowej², Władimir P. Bułdakow o rewolucji lutowej 1917 r.³, Oleg Budnickij o Żydach w Imperium Rosyjskim w latach 1772–1917⁴ czy też cztery książki Kiryła A. Sołowjewa o historii politycznej i ustrojowej doby cara Mikołaja II⁵. Książki te, jak zresztą i inne prace z wydawnictwa Nowy Przegląd Literacki, cechuje wyraźna krytyka ustrojów autorytarnych oraz totalitarnych. Niewątpliwie jest to seria niezbędna dla wszystkich historyków zajmującymi się badaniem dziejów Rosji.

Książka Tichonowa, licząca 367 stron, składa się ze wstępu, dziesięciu rozdziałów („Nauka historyczna i władza sowiecka w latach 1920–1940”; „Stalin czyta prace historyczne i ogląda kino historyczne”; „Stalin redaguje historię partii”; „Stalin i szkolne podręczniki do historii”; „Kult bohaterów historycznych: Iwan Groźny i Piotr I”; „Stalinowskie jubileusze”; „Nagroda

¹ М. Давыдов, *Цена утопии. История российской модернизации*, Москва 2022.

² В. Аксенов, *Война патриотизмов. Пропаганда и массовые настроения в России периода крушения империи*, Москва 2022.

³ В. Булдаков, *Страсти революции. Эмоциональная стихия 1917 года*, Москва 2024.

⁴ О. Будницкий, *Евреи в Российской империи 1772–1917. Краткий курс*, Москва 2025.

⁵ К. Соловьев, *Союз 17 октября. Политический класс России. Взлет и падение*, Москва 2024; idem, *Союз освобождения. Либеральная оппозиция в России начала XX века*, Москва 2021; idem, *Самодержавие и конституция. Политическая повседневность в 1906–1917 годах*, Москва 2019; idem, *Хозяин земли русской? Самодержавие и бюрократия в эпоху модерна*, Москва 2017.

stalinowska dla historyków”; „Jak «mali ludzie» tworzyli wielką historię”; „Ideologiczne kampanie późnego stalinizmu”; „Ideologiczne dyskusje późnego stalinizmu”), zakończenia i krótkiej bibliografii.

Swoje rozważania Autor rozpoczyna od przytoczenia fragmentu z dziennika sowieckiego historyka Siergieja S. Dmitrijewa (1906–1991), który ten ostatni napisał chwilę po śmierci Józefa Stalina. Brzmi on: „Wielka, gigantyczna epoka to trzydziestolecie: ona jest napelniona wszystkim, i najbardziej Stalinem” (s. 7)⁶. Celem takiego zabiegu Tichonowa jest podkreślenie personalistycznego charakteru reżimu. Stalin był politykiem, którego działalność, a w tym przypadku także jego zdanie na temat dziejów powszechnych i Rosji/ZSRS, miały decydujący wpływ na sowiecką historiografię. Dla Stalina historia była przede wszystkim „niewyczerpanym źródłem dla ideologii i poparcia stalinowskiego reżimu” (s. 7–8). Jednocześnie Autor wskazuje, że taka instrumentalizacja nie była i nie jest właściwa tylko dla stalinowskiego ZSRS. Według niego „system stalinowski potwierdził ten prosty fakt, że w warunkach koncentracji władzy i środków w rękach państwa, partii i konkretnego człowieka, mówienie o pluralizmie nie jest już możliwe. W zunifikowanym systemie uczeni chcąc nie chcąc stają się sługami reżimu” (s. 11). W tym sensie lektura książki Tichonowa prowadzi do wniosku, że dyktatura nie jest zjawiskiem typowo i wyłącznie rosyjskim oraz sowieckim, a poza tym nie jest to problem wyłącznie historyczny.

W rozdziale pierwszym Tichonow dokonał zwięzłej charakterystyki rosyjskiej nauki historycznej od końca XIX w. do śmierci Stalina. Według niego na przełomie XIX i XX w. przeżywała ona swój rozkwit, czego wyrazem były osiągnięcia w badaniu dziejów Rosji, antyku, średniowiecza czy też np. dziejów spraw agrarnych. Na ten okres przypada twórczość takich badaczy jak np. Wasilij O. Kluczewskij (1841–1911), Nikołaj I. Kariejew (1850–1931), Siergiej S. Płatonow (1860–1933), Pawieł G. Winogradow (1854–1925), Michaił I. Rostowcew (1870–1952). Według Tichonowa większość ówczesnych rosyjskich historyków, co było jedną z głównych cech tego okresu, postrzegała przeszłość przez pryzmat państwa i narodu. Dodatkowo, oficjalną historią Imperium Rosyjskiego pozostawała wersja dynastyczna. Wszystko to sprawiło, że większość historyków, mimo że często krytycznie oceniała samodzierżawie, to jednak stała na stanowisku wielkoimperialnej Rosji. Stąd efekty rewolucji lutowej i przewrotu październikowego z 1917 r. były szokiem dla środowiska. Zwłaszcza dla liberalnie i demokratycznie usposobionych uczonych, którzy

⁶ Dzienniki tego sowieckiego historyka, obejmujące okres 1941–1991, opublikowano w czterech tomach w 2023 r., С.С. Дмитриев, *Дневники: в 4 т.*, t. 1: 1941–1960, wyd. Е.Н. Мухина, Л.С. Новосёлова, Л.И. Смирнова, Санкт-Петербург 2023; idem, *Дневники: в 4 т.*, t. 2: 1961–1991, wyd. Е.Н. Мухина, Л.С. Новосёлова, Л.И. Смирнова, Санкт-Петербург 2023; idem, *Дневники: в 4 т.*, t. 3: *Письма*, wyd. Е.Н. Мухина, Санкт-Петербург 2023; idem, *Дневники: в 4 т.*, t. 4: *Аннотированный именной указатель к дневникам*, wyd. Е.Н. Мухина, И.Н. Мухин, Санкт-Петербург 2023.

mieli nadzieję na pojawienie się demokratycznego mocarstwa lub imperium, a nie dyktatury proletariatu.

Natomiast wojna domowa i początek sowieckiej Rosji to dla środowiska historyków pauperyzacja, głód, represje i emigracja. Z czasem jednak część przedrewolucyjnych historyków, zwłaszcza w okresie Nowej Polityki Ekonomicznej (NEP), zaczęła odnajdywać się w nowej rzeczywistości. Wynikało to nie tylko z etosu pracy na rzecz państwa i społeczeństwa, ale też koniunkturalizmu, który wywodził się z okresu sprzed 1917 r., kiedy carska władza próbowała z uczonych uniwersyteckich uczynić biurokratów służących na rzecz państwa. O tych procesach można również przeczytać w wydanej w 2020 r. książce Michaiła A. Kisielewa o rosyjskim, a następnie sowieckim historyku państwa i prawa Borisie I. Syromiatnikowie⁷.

Jednak pierwsze lata ZSRS to dominacja Michaiła N. Pokrowskiego (1868–1932), który deprecjonował carską państwowość, zarzucając jej m.in. to, że była ona siłą przynoszącą brutalny kolonializm połączony z zapóźnieniem, a nie cywilizację. W sposób bardzo obrazowy krytykował on również carów, w tym Piotra I. Było to przejawem depersonalizacji rosyjskiej historii, a zwłaszcza carskiej. Jedną z naczelných tez Pokrowskiego było bowiem założenie, że głównym mechanizmem dziejowym Rosji był kapitalizm handlowy.

Na początku lat trzydziestych XX w. takie podejście do historii w ZSRS zaczęło ulegać zmianie. Historia nabrała znaczenia dla legitymizacji władzy Stalina. Zwłaszcza w kontekście kolektywizacji, częściowej międzynarodowej izolacji ZSRS czy też w czasie tzw. budowania socjalizmu w jednym państwie. Do tego dochodziła wizja zagrożenia niemieckiego. Potrzebny był więc nowy patriotyzm, oparty na historycznych punktach odniesienia. Przejawem nowej polityki Stalina było m.in. odtworzenie w 1934 r. wydziałów historii na uniwersytetach moskiewskim oraz leningradzkim, reforma podręczników do historii, utworzenie w 1936 r. Instytutu Historii Akademii Nauk ZSRS⁸, w 1938 r. Państwowej Publicznej Biblioteki Historycznej. Organizowano też wydziały historii na uniwersytetach pedagogicznych.

⁷ M.P. Sadłowski, *Sowieccy historycy prawa i problem reform Piotra Wielkiego. Recenzja książki Michaiła A. Kisielewa o Borysie I. Syromiatnikowie*, „Warsaw East Law Review” 2023, nr 1–2, s. 93–95; M.A. Киселев, „Регулярное” государство Петра I в сталинской России. Судьбы историков права в контексте научных и идеологических баталий советского времени, Санкт-Петербург 2020.

⁸ Jego pierwszy dyrektor, czyli Mikołaj Michajłowicz Łukin (1885–1940) został w 1938 r. aresztowany, w maju 1939 r. skazany na dziesięć lat pozbawienia wolności, a w 1940 r. zmarł w więzieniu. W marcu 1957 r. Kolegium Wojskowe Sądu Najwyższego ZSRS wydało orzeczenie, zgodnie z którym wyrok wobec Łukina z maja 1939 r. został uchylony. Natomiast następnym po Łukinie dyrektorem Instytutu Historii Akademii Nauk ZSRS był Boris Dmitrijewicz Griekow (1882–1953), zajmujący to stanowisko w latach 1937–1953. Zob. więcej w: J.K. Witczak, *Historycy rosyjscy wobec rewolucji bolszewickiej i rzeczywistości radzieckiej w latach 1917–1938*, Toruń 2012.

Zaczęto wykorzystywać narrację i pamięć o wojnie domowej jako o wydarzeniu, w czasie którego Stalin miał odgrywać główną rolę. Stąd w polityce pamięci o epoce rewolucyjnej na pierwsze miejsce wysunęła się Komisja ds. Historii Wojny Domowej oraz projekt wydawniczy *Historia wojny domowej w ZSRS* (formalnie zainicjowany przez Maksima Gorkiego 30 lipca 1931 r.), a nie utworzona jeszcze we wrześniu 1920 r. Komisja ds. Historii Rewolucji Październikowej i RKPb („Istpart”) oraz Towarzystwo Starych Bolszewików. Takie przesunięcie akcentów z wydarzeń rewolucyjnych 1917 r. na wojnę domową uderzało też w Lwa Trockiego, który był jednym z głównych organizatorów przewrotu, a w połowie lat dwudziestych XX w. zaangażował się w walkę o władzę, czego przejawem było m.in. wydanie w 1924 r. w Moskwie broszury pt. *Lekcje Października*.

Zmiana polityki państwa w sferze historii znalazła swoje odzwierciedlenie w decyzji partii o konieczności przygotowania nowych podręczników szkolnych do tego przedmiotu. Temu zagadnieniu Tichonow poświęcił dużo miejsca, przywołując fragmenty kilku z nich, a także oceny i wytyczne, jakie zostały sporządzone w reakcji na te podręczniki. Szczególnie interesującą kwestią było to, jak Stalin i jego otoczenie chcieli pogodzić narrację o tym, że ZSRS jest państwem wielonarodowym, ze wskazaniem, że przedrewolucyjna ekspansja Rosji również miała pozytywne strony, a nie tylko oblicze kolonizacyjno-eksploatatorskie w stosunku do narodów nierosyjskich. Dlatego zaczęto kłaść nacisk, żeby oddzielać ustrój carski od Rosji i Rosjan. W związku z tym akcentowano np. to, że lepiej, by Ukraina i Gruzja znalazły się w granicach Rosji niż aby Ukraina miała być częścią „pańskiej Polski”, a Gruzja częścią Turcji. Tichonow opisuje również, jak Stalin zaniżał liczbę narodów zamieszkujących ZSRS w celu udowodnienia większej jednolitości państwa.

W swojej książce Tichonow analizuje również lektury Stalina. Wskazuje on, że dyktator ZSRS nie posiadał systematycznego wykształcenia historycznego, ale w ramach samokształcenia czytał bardzo dużo książek historycznych. Zwłaszcza od lat trzydziestych XX w. Co ciekawe, Tichonow wskazuje, że najprawdopodobniej ulubionym historykiem Stalina był Robert Jurjewicz Wipper (1859–1954), którego egzemplarz *Szkiców z historii Imperium Rzymskiego* (wydane w 1908 r.)⁹ zawiera wiele podkreśleń, komentarzy i uwag sowieckiego dyktatora. W rozdziale tym Tichonow wyjaśnia rolę historii starożytności w badaniach i polityce ZSRS w czasach stalinizmu. Jako przykład wskazuje umieszczenie dziejów Urartu w *Krótkim kursie historii ZSRS* z 1937 r.¹⁰ Według niego były tego trzy przyczyny: chęć wykazania w kontrze do propagandy nazistowskiej, że terytorium ZSRS jest również terytorium historycznym, włączonym w starożytne procesy cywilizacyjne; zgodnie z teorią marksizmu

⁹ Р. Виппер, *Очерки истории Римской империи*, Москва 1908.

¹⁰ *Краткий курс истории СССР. Учебник для 3–4 классов. Под ред. проф. Шестакова А.В.*, Москва 1937.

terytorium ZSRS przechodziło również fazę społeczeństwa niewolniczego; po trzeciej, rozpoczęcie narracji o dziejach ZSRS z Kaukazu cieszyło „kaukaską diaspore” w Moskwie, czyli Stalina, Ławrientija Berię i Anastasa Mikojana. W tym miejscu warto dodać, że według Tichonowa Stalin, jako prawdziwy marksista, „patrzył na naukę, w tym również na wiedzę historyczną, jak na źródło praktycznych osiągnięć, instrument przebudowania świata” (s. 62). Dlatego nauka historyczna w ZSRS za jego czasów miała jasno określone cele polityczno-państwowe. Co ciekawe, w 1938 r. Stalin w książce Jerzego Plechanowa pt. *Przyczynek do zagadnienia rozwoju monistycznego pojmowania dziejów*¹¹ podkreślił następujący fragment: „Przyszłość jest w stanie przewidzieć tylko ten, kto zrozumiał przeszłość” (s. 62).

W rozdziale o kulcie bohaterów historycznych Tichonow przeprowadził analizę percepcji carów Iwana Groźnego oraz Piotra I przez Stalina oraz jego otoczenie. Według Autora, Stalinowi ogólnie imponowali bohaterowie historyczni, co wynikało z jego przynależności do subkultury rewolucyjnej. Panowała tam bowiem fascynacja ludźmi charyzmatycznymi. Sam Stalin jednak nie był postacią charyzmatyczną, a miejsce głównego lidera-rewolucionisty było już zarezerwowane dla Włodzimierza Lenina. W związku z tym punktem odniesienia stawali się władcy – twórcy mocarstw i imperium.

Narracja o Piotrze I stała się Stalinowi potrzebna, gdyż zaczął traktować jego reformy modernizacyjne jako propagandowy punkt odniesienia dla swoich zamierzeń industrializacyjnych i agrarnych. Z kolei przykład Iwana Groźnego był symptomatyczny, gdyż nawet w historiografii doby Imperium Rosyjskiego, w przeciwieństwie do Piotra I, car ten nosił na sobie piętno tyrana (s. 143). W początkach ZSRS było podobnie. Wydana w 1922 r. przez Wippera książka o tym carze wywołała krytykę, a jej autor wyemigrował na Łotwę, gdzie pracował w tamtejszych instytucjach naukowych. W 1932 r. w *Wielkiej encyklopedii sowieckiej* pod hasłem „Iwan Groźny” napisano o pracy Wippera, że stworzył on „kontrrewolucyjną apoteozę Iwana Groźnego jako dyktatora samodzierżawia” (s. 144). Niemniej Stalinowi się ta książka spodobała, dlatego w 1940 r., po aneksji Łotwy przez ZSRS, Wipper otrzymał propozycję pracy w sowieckiej nauce. Natomiast w dniach 7 i 17 czerwca 1942 r. w czasie sesji naukowych sowieckich historyków w Taszkencie, Wipper wygłosił dwie prelekcje, które stały się podstawą drugiego wydania jego książki o Iwanie Groźnym¹², a film Siergieja Eisensteina o tym carze powstał już w 1944 r. Według Tichonowa główną cechą stalinowskiego mitu o Piotrze I, a zwłaszcza o Iwanie Groźnym było nie wskazywanie na ich progresywne dla państwa działania, a usprawiedliwienie i nawet kultywowanie ich metod sprawowania władzy, czyli: terrorku, tłamszenia wolności słowa, a przede wszystkim wyznawania zasady, że cel

¹¹ J. Plechanow, *Przyczynek do zagadnienia rozwoju monistycznego pojmowania dziejów*, Warszawa 1949.

¹² Р. Виппер, *Иван Грозный*, Москва–Ленинград 1944.

uświęca środki. W konsekwencji propaganda zbudowała prostą linię głównych bohaterów państwa sowieckiego: Iwan Groźny – Piotr Wielki – Lenin – Stalin.

W rozdziale o roli nowych świąt państwowych oraz ich związkach z historią ciekawe uwagi dotyczą celebracji okrągłych rocznic urodzin oraz śmierci Aleksandra Puszkina (26 V 1799 – 10 II 1837). Bardzo wyraźnie przedstawiają one konserwatywno-narodowy zwrot w poglądach władzy sowieckiej. Przygotowania do obchodów setnej rocznicy śmierci Puszkina rozpoczęto już w 1933 r. Z kolei same święto, jak relacjonowała „Prawda” w 1937 r., oparto na założeniu, że leninizm jest wyższym osiągnięciem kultury rosyjskiej, a ta ostatnia „karmi swoimi życiowymi sokami kultury innych narodów ZSRS”. Natomiast „język rosyjski stał się językiem światowej rewolucji” (s. 179). W tym miejscu trzeba wspomnieć, że w 2023 r. została opublikowana monografia Konstantina Godunowa o pierwszych trzech rocznicach przewrotu październikowego w bolszewickiej Rosji¹³. W sposób szczegółowy opisał ona mechanizmy organizacji oraz wykorzystania przez władzę bolszewików nowych świąt państwowych w celach kreowania nowych postaw politycznych.

Wysoko oceniam rozdział zawierający analizę Nagrody Stalinowskiej. Od 1939 r. była to najwyższa nagroda w dziedzinie nauki i sztuki w ZSRS. Na podstawie analizy prac nagradzanych z historii Tichnow prześledził i ustalił główne linie potrzeb ideologicznych stalinizmu w sferze badań historycznych. Jeśli chodzi o publikacje historyczne, to Nagroda Stalinowska została przyznana po raz pierwszy w 1942 r. dla kolektywu autorskiego książki pt. *Historia dyplomacji* (za tom pierwszy). Co ciekawe, w styczniu 1941 r. planowano nagrodzić książkę ormiańskiego badacza Akopa A. Manandjana (1873–1952, orm. Հակոբ Առնաճառյանի Մամուլնյալն) pt. *Tigran II i Rzym*, która podkreślała fakt grabieżczych wojen Rzymu wobec Armenii. Taka treść mogła odpowiadać kierownictwu ZSRS, gdyż podkreślała, że część sowieckiego państwa, czyli Armenia, ma tradycje walki ze starożytnym Rzymem. Było to istotne zwłaszcza na tle ideologicznej konkurencji komunizmu i włoskiego faszyzmu. Nagrody jednak nie przyznano, co mogło wynikać z dwóch czynników: w początku 1941 r. obowiązywał jeszcze pakt Ribbentrop–Mołotow, a poza tym książka była napisana i wydana w języku ormiańskim, co mogło ograniczać efektywność propagandy w jej promocji. W 1941 r. Stalin nie wyraził zgody na nagrodzenie pierwszego tomu *Historii wojny domowej*, gdyż formalnie był jednym z jej autorów. Dopiero w 1943 r. nagrodzono autorski kolektyw drugiego tomu *Wojny domowej w Rosji*. W tym roku nagrodę otrzymał również Jewgienij W. Tarle (1874–1955) za dwa tomy książki pt. *Wojna krymska*¹⁴. Jej walorem miało być to, że na tle

¹³ К. Годунов, „Красная пасха”. Празднование годовщин Октября и политическая культура Гражданской войны, Санкт-Петербург 2023.

¹⁴ Е.В. Тарле, Крымская война: в 2-х т., Москва–Ленинград 1941–1944. Polska wersja: E.V. Tarle, *Wojna krymska*, t. 1–2, Warszawa 1953.

zapóźnienia i reakcyjności rządów cara Mikołaja I Tarle ukazał bohaterstwo i poświęcenie rosyjskich żołnierzy i marynarzy w obronie Sewastopola. Jak stwierdził Tichonow, Tarle sugerował czytelnikowi, że mimo wszystko wojna krymska nosiła charakter ludowy, co w warunkach II wojny światowej było bardzo aktualne dla władz ZSRS (s. 209).

Natomiast ciekawe były również przypadki nagród dla Borisa A. Kuftina (1892–1953) oraz Jānisa Zutisa (1893–1962). Ten pierwszy, mimo że w latach trzydziestych XX w. był represjonowany, w 1942 r. otrzymał nagrodę drugiego stopnia za publikację o przeprowadzonych przez siebie wykopaliskach w gruzińskiej Trialeti, gdzie odkrył kurhany z wczesnej i średniej epoki brązu. Znaleźisko to wpisywało się bowiem w nowe podejście sowieckiej propagandy, mówiące o tym, że ZSRS ma bogatą, liczącą kilka wieków historię. Natomiast Łotysz Zutis został nagrodzony za pracę o Niemcach Bałtyckich w XVIII w.¹⁵, w której wykazywał, że zagarnięcie tego regionu przez Rosję pozwoliło na rozwój narodowy i kulturalny Łotyszy i Estończyków. Miało to wynikać z faktu, że rząd carski zaczął pełnić funkcję ochronną wobec chłopów estońskich i łotewskich przed lokalną szlachtą niemiecką, a terytorium państw bałtyckich od XVIII w. zaczęło efektywnie integrować się w sferze gospodarczej z pozostałymi terytoriami Imperium Rosyjskiego. Taka narracja była podłożem propagandy, że obecność Litwy, Łotwy i Estonii w granicach ZRSR stanowi kontynuację wcześniejszych procesów rozwojowych tego regionu. W takim wymiarze Nagrody Stalinowskie pełniły więc funkcję integracji podbitych i nierosyjskich terytoriów przez Moskwę. W tym kontekście warto zauważyć, że narracja historyczna stalinizmu co do dziejów państw bałtyckich pokrywała się z propagandą Białych z lat 1919–1920, a zwłaszcza propagandy w wykonaniu Rosyjskiego Komitetu Wyzwoleńczego w Londynie i Pawła M. Milukowa¹⁶. Pokazuje to ciągłość rosyjskiej narracji imperialnej, mimo radykalnej zmiany ustroju państwowego.

Z kolei rozdział o „maleńkich ludziach” zawiera krótką analizę zjawiska, które polegało na tym, że tzw. szeregowy obywatel sowiecki informował wyższe instancje oraz instytucje państwowe o nieprawidłowościach, naruszeniach prawa czy też linii ideologicznej, które według niego dotyczyły działalności jego przełożonych lub po prostu liderów w danych dziedzinach. W praktyce, w sferze historii, partia komunistyczna wykorzystywała ambicje, koniunkturalizm lub karierowiczostwo osób na niższych stanowiskach, żeby w określonym momencie rozpętać nagonkę na danego uczonego.

Przedostatni rozdział książki Tichonowa poświęcony został ideologicznym kampaniom po II wojnie światowej, takim jak „walka z burżuazyjnym

¹⁵ Я. Зутис, *Остзейский вопрос в XVIII веке*, Рига 1946.

¹⁶ M.P. Sadłowski, *The Baltic States in the Political and Legal Thought of Pavel N. Miliukov During the Civil War in Russia of 1917–1920*, „Latvijas Universitātes Žurnāls. Vēsture” 2024, nr 18, s. 40–46.

obiektywizmem” czy „antykosmopolityczna kampania”. Ich ogólnymi celami były: socjalna (w związku z powojenną słabością gospodarki) i patriotyczna mobilizacja (zwłaszcza pod kątem zbliżającej się konfrontacji z Zachodem), sprawdzenie obywateli pod kątem politycznej lojalności, polityzacja życia prywatnego i zawodowego obywateli sowieckich, wzmacnianie zaangażowania w sowiecką kulturę polityczną. W tym sensie owe kampanie stanowiły również pozainstytucjonalną formę kontroli sowieckiej nauki. Badacze, zwłaszcza liderzy z poszczególnych dyscyplin, wykorzystywali rozpoczęcie danej kampanii jako możliwość osłabienia swoich kolegów czy też konkurentów. Jako główny przykład tych procesów Tichonow przedstawił konflikt dwóch znanych historyków sowieckich: Izaaka I. Minca (1896–1991) oraz Arkadija Ł. Sidorowa (1900–1966). Ten drugi został w 1935 r. wykluczony na rok z partii, a Minc nie pojawił się na posiedzeniu Komsomołu, na którym miano dokonać charakterystyki działalności Sidorowa. Ten ostatni uznał to za tchórzostwo. Z kolei na fali powojennych kampanii ideologicznych Sidorow krytykował Minca m.in. za to, że ten pisząc, iż w wojnie domowej w Rosji zagraniczni interwenci wycofali się pod wpływem nacisków międzynarodowego proletariatu, deprecjonował tym samym zwycięstwo ludu sowieckiego. Z kolei rewolucję październikową Minc charakteryzować miał jako chaotyczne powstanie, a nie jako powstanie realizowane pod ścisłym kierownictwem bolszewików. W konsekwencji Minc utracił swoje funkcje kierownicze w głównych sowieckich instytucjach naukowych.

Z kolei ostatni rozdział poświęcony został ideologicznym dyskusjom późnego stalinizmu. W ramach niego Tichonow omówił dyskusję o językoznawstwie z 1950 r., której podłożem była krytyka teorii antropologa i językoznawcy Nikołaja J. Marra (1865–1934), czyli tzw. marryzmu. Istotą krytyki Marra ze strony Stalina było wskazanie, że język nie stanowi elementu nadbudowy i nie jest zjawiskiem klasowym. Zgodnie z powyższym dla każdego państwa, niezależnie od ustroju w nim panującego, potrzebny jest jednolity język narodowy. Jednocześnie stanowi on spadek po poprzednich pokoleniach. To było elementem nowej ideologii późnego stalinizmu, czyli idei kontynuacji i jedności, a nie rewolucyjnych wstrząsów i przebudowy. Stąd Stalin zalecał badania nad wewnętrznymi procesami rozwoju języka, a nie skupianie się na teorii krzyżowania. Wszystko to stanowiło odejście od wcześniejszego popierania przez naukę i państwo sowieckie marryzmu, który akcentował m.in. to, że proces rozwoju języka doprowadzi do nowego języka światowego, czegoś w stylu języka komunistycznej społeczności. Co ważne, Stalin w jednym z artykułów napisał wyraźnie o odrębności dwóch narodowych języków, czyli rosyjskiego i ukraińskiego. Ten pierwszy miał wyodrębnić się z „dialektu kursko-orłowskiego”, a drugi z „dialektu połtawsko-kijowskiego”. Dla sowieckiej nauki, zwłaszcza w kontekście trzysetnej rocznicy układu w Perejasławiu, okazało się to jednak wielkim problemem i wyzwaniem. Trzeba było bowiem, opierając się na nowych wizjach Stalina, skonstruować i przedstawić spójną

narrację o „przyjaźni narodów”, gdzie Rosjanie byli „pierwszymi wśród równych”, a inne narody skorzystały cywilizacyjnie i kulturowo na związkach z Rosją. Ostatnią sprawą omówioną w tym rozdziale jest kwestia przynależności Krymu w stalinowskiej sowieckiej historiografii. Tichonow pominął sprawę aneksji tego półwyspu przez Federację Rosyjską w 2014 r., ale przedstawił, jak sowiecka władza i historiografia pod koniec lat trzydziestych XX w. oraz szczególnie w czasie II wojny światowej i w okresie powojennym starały się wykazać, że Słowianie pojawili się na Krymie w pierwszych wiekach naszej ery (s. 358). Jednocześnie próbowano umniejszać związki Krymu z kulturą śródziemnomorską, a także wymazać obecność Gotów na tym terytorium oraz fakty związane z niszczeniem kultury krymsko-tatarskiej. Według takich koncepcji dopiero najazd „tataro-mongolski” oderwał Krym od Rusi, odcinając historyczne więzy z rosyjską równiną¹⁷. Wszystko to było podstawą koncepcji ogólnorosyjskiej historii średniowiecznego Krymu. Taka narracja Tichonowa pozwala założyć, że w sposób bardzo ostrożny, niejako dwuznaczny, co jest oczywiście związane z aktualną polityką Kremla, podał on również w wątpliwość obecne historyczne narracje Władimira Putina co do rosyjskości opisywanego półwyspu.

Książka Tichonowa to jedna z najciekawszych współczesnych rosyjskojęzycznych publikacji poświęconych zagadnieniom sowieckiej historiografii epoki stalinowskiej w ZSRS, a także temu, jak Stalin wykorzystywał historię w procesie utrzymywania władzy i totalitarnego budownictwa państwowego. Jest ona dowodem, że badania nad Stalinem i jego epoką to nadal ogromna przestrzeń do eksploracji dla historyków o różnych specjalizacjach. W tym sensie książka Tichonowa rozwija badania takich historyków jak np. Oleg Chlewniuk¹⁸ czy Olga Edelman¹⁹. Co ważne, Tichonowowi udało się zachować balans między analizą Stalina jako polityka zainteresowanego wykorzystaniem historii na potrzeby swoich aktywności państwowych i politycznych, a analizą sowieckich historyków i sowieckiej historiografii. Mimo że jest to praca popularnonaukowa, to widać, że opiera się ona na licznych badaniach jej Autora²⁰ oraz innych przedstawicieli rosyjskiej oraz zachodniej historiografii. Jej zaletą jest to, że Tichonow w sposób jasny i przystępny ukazał proces polegający na wykorzystywaniu przez rządy totalitarne historii do

¹⁷ Tezę taką w 1952 r. głosił młody wówczas historyk Borys A. Rybakow (1908–2001), Б.А. Рыбаков, *Об ошибках в изучении истории Крыма и о задачах дальнейших исследований*, Симферополь 1952.

¹⁸ О. Хлевнюк, *Сталин. Жизнь одного вождя*, Москва 2015.

¹⁹ О.В. Эдельман, *Сталин, Куба и Сосо. Молодой Сталин в исторических источниках*, Москва 2016; idem, *Сталин. Биография в документах (1878 – март 1917)*, cz. 1: 1878 – лето 1907 года, red. С.В. Мироненко, А.А. Белых, Москва 2021.

²⁰ M.in. na badaniach ideologicznych kampanii i ideologicznych dyskusji w późnym stalinizmie. Zob. В.В. Тихонов, *Идеологические кампании «позднего сталинизма» и советская историческая наука (середина 1940-х – 1953 г.)*, Москва–Санкт-Петербург 2016.

legitymizacji swojej władzy, budowania niedemokratycznego ustroju państwa i administracji, usprawiedliwiania ekspansji terytorialnej oraz aneksji terytoriów państw sąsiednich, społecznej i patriotycznej mobilizacji, a zwłaszcza do ingerencji w życie zawodowe i prywatne jednostki. Cechą stalinizmu była bowiem głęboka próba oddziaływania na jednostkę poprzez kulturę i naukę, co w założeniu miało zbudować nowego komunistycznego człowieka. Dlatego manipulacja historią była niezbędna dla propagandy państwowej ZSRS. Czytając o mechanizmach i procesach, które w wielu sferach mogą nam się obecnie wydawać nawet absurdalne, dostrzega się w nich jednak brutalną, żelazną logikę i konsekwencję działań totalitarnej władzy. W tym sensie nie jest to tylko praca o konkretnej epoce, ale uniwersalne rozważania o tym, że groźba i widmo pojawienia się totalitarnych metod sprawowania władzy są jak najbardziej aktualne.

Na koniec należy dodać, że mimo wszystko jest to praca optymistyczna. Jak bowiem wskazuje Tichonow w zakończeniu swojej książki, słabością polityki historycznej państwa totalitarnego, jakim był stalinowski ZSRS, było „użytkowe i nawet cyniczne” podejście do przeszłości, które doprowadziło do ogromnych uproszczeń, przemilczeń i przekłamań (s. 364–365). Naczelnym tego przykładem był mit i narracja o tzw. Wielkim Październiku 1917 r., które wraz z początkiem pierestrojki po prostu „rozsywały się pod ciosami faktów” (s. 365). Według niego bolszewicki mit 1917 r. okazał się po prostu słaby i nie wytrzymał krytyki oraz konkurencji z innymi narracjami. Natomiast stalinowska polityka historyczna ukierunkowana na „konsolidację ludów ZSRS” finalnie doprowadziła do ksenofobii i rozwoju rosyjskiego nacjonalizmu, który odegrał ważną rolę w upadku ZSRS. W tym kontekście Witalij Tichonow na samym końcu swojej pracy przywołał fragmenty wypowiedzi Stanisława Szuszkiewicza oraz Leonida Krawczuka o tym, że ideologia państwowa ZSRS została w dużej mierze zbudowana na zakłamanej przeszłości i tym samym upadek tego państw był naturalną tego konsekwencją (s. 364–365).

Review of Vitaly Tikhonov's Book on History in Stalinist USSR

This article is a review of the 2024 book by Russian historian Vitaly Tikhonov on Soviet historiography during the Stalinist era in the USSR. The author of this publication analysed the role that history played in the Stalinist system of governance. Stalin used history to maintain his own legitimacy, build the state's system and administration, justify territorial expansion and the annexation of neighbouring countries' territories, social and patriotic mobilisation, and especially to interfere in the professional and private lives of individuals. In the conclusion of his work, Tikhonov noted that the weakness of the historical policy of the totalitarian state, such as the USSR, especially during the Stalinist period, was the enormous simplifications, omissions, and distortions. As a result, the main Soviet myths could not withstand the confrontation with other historical narratives that began to emerge in the USSR since the perestroika era.

Bibliografia

- Plechanow J., *Przyczynek do zagadnienia rozwoju monistycznego pojmowania dziejów*, Warszawa 1949.
- Sadłowski M.P., *Sowieccy historycy prawa i problem reform Piotra Wielkiego. Recenzja książki Michaila A. Kisieliewa o Borysie I. Syromjatnikowie*, „Warsaw East Law Review” 2023, nr 1–2, s. 93–95.
- Sadłowski M.P., *The Baltic States in the Political and Legal Thought of Pavel N. Miliukov During the Civil War in Russia of 1917–1920*, „Latvijas Universitātes Žurnāls. Vēsture” 2024, nr 18, s. 33–51.
- Tarle E.V., *Wojna krymska*, t. 1–2, Warszawa 1953.
- Witczak J.K., *Historycy rosyjscy wobec rewolucji bolszewickiej i rzeczywistości radzieckiej w latach 1917–1938*, Toruń 2012.
- Аксенов В., *Война патриотизмов. Пропаганда и массовые настроения в России периода крушения империи*, Москва 2022.
- Будницкий О., *Евреи в Российской империи 1772–1917. Краткий курс*, Москва 2025.
- Булдаков В., *Страсти революции. Эмоциональная стихия 1917 года*, Москва 2024.
- Годунов К., *„Красная пасха”. Празднование годовщин Октября и политическая культура Гражданской войны*, Санкт-Петербург 2023.
- Давыдов М., *Цена утопии. История российской модернизации*, Москва 2022.
- Дмитриев С.С., *Дневники: в 4 т., т. 1: 1941–1960*, wyd. Е.Н. Мухина, Л.С. Новосёлова, Л.И. Смирнова, Санкт-Петербург 2023.
- Дмитриев С.С., *Дневники: в 4 т., т. 2: 1961–1991*, wyd. Е.Н. Мухина, Л.С. Новосёлова, Л.И. Смирнова, Санкт-Петербург 2023.
- Дмитриев С.С., *Дневники: в 4 т., т. 3: Письма*, wyd. Е.Н. Мухина, Санкт-Петербург 2023.
- Дмитриев С.С., *Дневники: в 4 т., т. 4: Аннотированный именной указатель к дневникам*, wyd. Е.Н. Мухина, И.Н. Мухин, Санкт-Петербург 2023.
- Зутис Я., *Остзейский вопрос в XVIII веке*, Рига 1946.
- Киселев М.А., *„Регулярное” государство Петра I в сталинской России. Судьбы историков права в контексте научных и идеологических баталий советского времени*, Санкт-Петербург 2020.
- Краткий курс истории СССР. Учебник для 3-4 классов. Под ред. проф. Шестакова А.В.*, Москва 1937.
- Рыбаков Б.А., *Об ошибках в изучении истории Крыма и о задачах дальнейших исследований*, Симферополь 1952.
- Соловьев К., *Самодержавие и конституция. Политическая повседневность в 1906–1917 годах*, Москва 2019.
- Соловьев К., *Союз 17 октября. Политический класс России. Взлет и падение*, Москва 2024.
- Соловьев К., *Союз освобождения. Либеральная оппозиция в России начала XX века*, Москва 2021.
- Соловьев К., *Хозяин земли русской? Самодержавие и бюрократия в эпоху модерна*, Москва 2017.
- Тарле Е.В., *Крымская война: в 2-х т.*, Москва–Ленинград 1941–1944.
- Тихонов В., *Полезное прошлое. История в сталинском СССР*, Москва 2024.
- Тихонов В.В., *Идеологические кампании «позднего сталинизма» и советская историческая наука (середина 1940-х – 1953 г.)*, Москва–Санкт-Петербург 2016.
- Хлевнюк О., *Сталин. Жизнь одного вождя*, Москва 2015.

Эдельман О.В., *Сталин, Коба и Сосо. Молодой Сталин в исторических источниках*, Москва 2016.

Эдельман О.В., *Сталин. Биография в документах (1878 – март 1917)*, cz. 1: 1878 – лето 1907 года, red. С.В. Мироненко, А.А. Белых, Москва 2021.

Michał Patryk Sadłowski – dr, historyk państwa i prawa, ekspert ds. ustroju państw na obszarze poradzieckim, adiunkt w Zakładzie Historii Administracji na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego. Specjalizuje się w dziejach państwa i prawa Imperium Rosyjskiego, ZSRS oraz Polski Ludowej. E-mail: m.sadlowski@wpia.uw.edu.pl.

Michał Patryk Sadłowski – PhD, historian of state and law, expert on state systems in the post-Soviet area, assistant professor at the Department of History of Administration at the Faculty of Law and Administration of the University of Warsaw. He specialises in the history of the state and law of the Russian Empire, the USSR, and People's Poland. E-mail: m.sadlowski@wpia.uw.edu.pl.